

3. Вірич Ю. О., Казачінер О. С. Інформаційно-освітній простір для навчання дітей з особливими потребами. Харків : Вид. група «Основа», 2018. 94 с.
4. Клопота Є. А. Особливості психологічного супроводу людей з вадами зору в умовах інклюзивного простору. *Актуальні проблеми педагогіки, психології та професійної освіти*. 2016. №1. С. 92–98.
5. Логвін Т. В. Інклюзивний простір. Порадник для педагогів і батьків. Чернігів : Десна Поліграф, 2018. 188 с.
6. Прядко Л. О. Формування інклюзивного простору як засобу готовності педагога загальноосвітнього навчального закладу до роботи з дітьми, які мають особливі освітні потреби. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. Суми : СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2014. № 4 (38). С. 444–450.
7. Скрипка К. Створення інноваційного інклюзивного освітнього простору в межах реалізації соціального проекту. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. 2019. № 4 (88). С. 329–339.

ОСОБИСТИЙ ДОСВІД ТА ПОГЛЯДИ О.М. ЩЕРБИНИ (1874 – 1934) НА СПІЛЬНЕ НАВЧАННЯ СЛІПИХ ЗІ ЗРЯЧИМИ: СПРОБА АНАЛІЗУ

*Патлань Юлія Валеріївна,
провідний науковий співробітник відділу архівів,
Національний центр народної культури «Музей Івана Гончара», м. Київ,
E-mail: patlan_yu@ukr.net*

Питання переваг окремого чи спільного зі зрячими навчання незрячих сягає часів формування тифлопедагогіки як науки. Науковці ведуть відлік від останньої чверті XVIII ст., коли спочатку у Франції (1784 р.), а невдовзі в інших країнах Європи виникли навчальні заклади для сліпих сучасного типу.

На наш погляд, саме спільне навчання незрячих людей серед зрячих і за зразком загальноприйнятої у певний час у певній країні освіти, а також із допомогою зрячих, є історично первинним. Саме так вчилися усі видатні незрячі, імена яких зберегла історія, ще до появи закритих закладів інтернатного типу для більш або менш масового відокремленого від зрячих дітей спільного навчання сліпих дітей. Однак в полі зору європейських істориків науки переважно перебувають країни Європи та США, а історію та розвиток закладів спеціальної освіти у країнах Азії варто розглядати окремо. Хоча й там, наскільки можна зрозуміти, усе починалося з окремих випадків догляду, виховання і навчання сліпих дітей у зрячому оточенні, насамперед у початкових народних місіонерських школах (у 1927 р. про це писали В. Єрошенко [1], а у 2011-му – М. Майлз [2]). Причому на отриманні навчання наполягали самі незрячі. Окремі ж школи для дітей з порушеннями зору історично виникли пізніше і є відносно новим явищем і йому лише близько 250-300 років. Часто історія не зберегла імен освічених незрячих минулих часів, а засади й принципи їхньої освіти значно відрізнялися від сучасних.

Питання про те, яка система навчання та виховання незрячих дітей є найкращою – відокремлене від родини та суспільства чи спільне, яке ми зараз співвідносимо то з інтегрованими формами навчання, то з інклюзивним навчанням, не має і ще довго не матиме однозначної відповіді. Воно належить, на мій погляд, до «вічних» питань тифлопедагогіки, як і деякі інші, наприклад, який вчитель краще навчатиме незрячу дитину – незрячий чи зрячий фахівець. Кожен із названих підходів має прибічників як серед класиків загальної та спеціальної педагогіки й психології, так і серед сучасних учителів-практиків, батьків і самих незрячих. Навіть спроби зробити прямолінійний висновок, що кожен захищає ту з двох систем, у якій був вихований і навчений, як можна було б припустити на прикладах О.М.

Щербини (переважно послідовно виступав за спільне навчання сліпих зі зрячими) [3, с. 34–39; 4, с. 2; 5, с. 5; 6, с. 4–6; 7, с. 6–7; 8, с. 23–27; 9, с. 50–60; 10, с. 17–18] та В.Я. Єрошенка (казав про відокремлені спільноти сліпих, які б самостійно утримували себе з допомогою зрячих [11, с. 339–342]), практика, здебільшого, не підтверджує. Незрячі люди, виховані в інтернатах, часто виступають за спільне зі зрячими навчання, і навпаки – ті, хто навчався спільно зі зрячими, вважають, що інтернат дав би їм більше щодо спеціалізованої освіти за умови належної чи багатой матеріальної та тифлотехнічної бази. Про це ж казав на лекціях зрілий О.М. Щербина: *«В сучасний мент ще не вирішено напевно, яка школа більш придатна для навчання сліпих, чи школа спеціальна, чи школа звичайна для зрячих. І в нас, наприклад, навчають сліпих в спеціальних школах, те ж саме і в Німеччині, а в Англії та Америці навчають у звичайних школах. Сам проф. з'єднав ці два моменти спільно і є тієї думки, що один метод навчання доповняє другий»* [5].

В.П. Гудоніс, а слідом за ним Л.Г. Кулик (Медведок) та А.А. Колупаєва називають початком спільного навчання незрячих дітей зі зрячими австрійський закон 1846 р. [12, с. 110; 13, с. 8], водночас вважаючи спробу його запровадити невдалою [12]. Подібні закони були у Британії та інших країнах Європи. У Західній Європі серед прихильників навчання незрячих дітей зі зрячими – австрієць Йоганн Клейн (1765–1848 рр.), француз П'єр Віллей (1877–1933 рр.) та ін. [14, с. 22, 76]. П. Віллей, як і О.М. Щербина, незрячий, блискуче опанував давні мови – грецьку та латину. Саме про нього писав Дюсуше 1898 р. у статті *«Методи преподавания в Национальном институте для слепых в Париже»: «Некоторые из них (незрячих. – Ю.П.), привилегированные по своему семейному положению, или покровительствуемые тем или иным благоприятным стечением обстоятельств, задаются целью пройти наравне с зрячими курс классических наук и вполне успевают в этом. Одни из них, проходя курс учения в институте, берут в то же время частные уроки по древним и новым языкам; другие проходят курс лицеев. Это обстоятельство выдвигает неоднократно уже обсуждавшийся вопрос о совместном обучении слепых и зрячих»*. [15, с. 187–204]. Але з середини ХІХ ст. до останньої третини ХХ ст. панівною формою шкільного навчання сліпих стала саме відокремлена – школи інтернатного типу лише для незрячих, а пізніше – відокремлені як від шкіл для зрячих, так і від шкіл для незрячих школи для слабозорих дітей. З 1970-х років підходи до навчання дітей із порушеннями зору значно змінилися в усьому світі. Услід за світовими зразками в останні роки в Україні також впроваджують спільне «інклюзивне» навчання для дітей з «особливими освітніми потребами». Однак слід наголосити, що поодинокі випадки спільного зі зрячими успішного навчання незрячих дітей та дорослих, на мій погляд, в історії були завжди. Провідну роль тут відігравала особистість як вчителів, так і учнів, а насамперед – наполегливість та зусилля самих незрячих у їхньому бажанні отримати освіту на однакових зі зрячими умовах, незважаючи на численні відмови та перешкоди.

Першу школу для сліпих у Російській імперії створив В. Гаюї у 1807–1809 рр. у Санкт-Петербурзі. Досить швидко вона втратила свої освітні функції і перетворилася на притулок. Засади систематичної освіти незрячих було закладено лише у 1881–1882 рр., коли у Санкт-Петербурзі та Москві постали за німецькими зразками два навчальні заклади – перша школа Маріїнського піклування про сліпих, заснована К. Гротом та навчальний заклад Московського товариства піклування, виховання та навчання сліпих дітей під покровительством імператриці Марії Федорівни, заснований Г. Дікофтом.

Коли 1894–1895 рр. Анна Адлер, першодрукарка брайлівського друку в Росії, проголосила на Другому з'їзді російських діячів з технічної та професійної освіти, що незрячим треба давати переважно ремісничі знання, бо «не следует пробуждать в слепых желаний и надежд на большее образование, так как удовлетворить этому нет пока никакой возможности и подобное пробуждение приносит вред и недовольство тем, что им теперь доступно» [16, с. 133–134], ніхто не знав, що вже за 23 роки в Росії з'явиться перший незрячий з дитинства професор. Але логіка історії стрімко вела до цього, і ним став, завдяки

власній наполегливості і багатолітній допомозі родини та оточення, Олександр Щербина, учень прилуцької гімназії, надалі студент Київського імператорського університету ім. Св. Володимира, який він закінчив 1905 р. за напрямом «класична філологія». Щербину залишили при кафедрі стипендіатом за казенний кошт, а 1908 р. він на запрошення проф. Челпанова отримав звання і посаду приват-доцента Московського університету на кафедрі філософії та викладав логіку, етику та психологію. 1918 р. Щербина став професором Московського університету. Все далі його життя було пов'язане з Україною – Катеринославом, Прилуками, Полтавою, Києвом. З 1915 р. Щербина став цікавитися тифлологією, вважаючи обов'язком власним прикладом надихати на життя осліплених воїнів Першої світової. В СРСР та Росії спадщину свого вчителя майже єдина систематично вивчала й пропагувала канд. геогр. наук Р.Л. Золотницька (1917–2006). В Україні про Щербину писав О. Бурчак [18], кандидатську дисертацію захистила Л. Г. Кулик (Медведок) [19; 20; 21]. Декілька з її численних статей присвячені саме поглядам О.М. Щербини на спільне навчання незрячих зі зрячими [22, с. 207–211; 23, с. 68–79; 24, с. 82–89, 25, с. 137–140]. Дослідження наукового внеску О.М. Щербини у розвиток тифлопедагогіки веде кафедра офтальмопедагогіки та офтальмопсихології, очолювана проф., докт. психол. наук Є.П. Синьовою. З 2019 р. архівні дослідження спадщини Щербини, текстологічне опрацювання та наукове коментування його публікацій та архіву, яке має на меті, зокрема, удоступнення їх для незрячих читачів, здійснюють також я.

Слід зауважити, що О.М. Щербина не був взагалі першим прихильником спільного навчання, а хіба що вважається першим у певний період часу в Російській імперії і найвідомішим тоді й нині. Він розвивав давню й потужну традицію тифлопедагогіки, яка надає перевагу спільному зі зрячими навчанню, наголошує на відкритості, довірі і взаємодії незрячих зі зрячими. Хоча, до прикладу, О.А. Клопота приписує високу освіту Щербини постанові й розвитку системи училищ Маріїнського піклування про сліпих: «Створена система виховала таких діячів науки і культури, як професор тифлопсихології О.М. Щербина» [26, с. 149], однак, це невірно. О.М. Щербина мав інший досвід саме тому, що до 18 років він перебував на домашньому навчанні і ніколи не вчився в жодному з закладів системи Піклування про сліпих. Низка дослідників наголошують саме на тому, що родина не віддала його до щойно відкритої 1885 р. найближчої школи для сліпих дітей при Київському притулку для дорослих сліпих. До прилуцької гімназії Олександр був прийнятий на власне клопотання після низки відмов і з поваги до його покійного батька-священника, законовчителя гімназії. Щербина власним прикладом довів можливість незрячих, не лише одним з перших в Росії здолавши бар'єр давніх мов, грецької та латини, які було майже неможливо вивчити на слух без посібників чи підручників, а й завоювавши прихильність керівництва й професури декількох найбільших університетів імперії. Тривалий час О.М. Щербина намагався не лише поставити, а й розв'язати питання підготовки вчителів для спеціальних навчальних закладів для сліпих, домогтися відкриття закладу, який готував би тифлопедагогічні кадри. Лише 1929 р. з 1 липня у Київському інституті народної освіти (КІНО) вперше в Україні був відкритий дефектологічний факультет з тифлологічним відділенням. О.М. Щербина прийняв керівництво цим відділенням. Недовгий київський період став останнім у його житті. Р.Л. Золотницька пише, що ані студенти, ані викладачі не приймали наукової концепції Щербини, а його курси тифлопедагогіки, тифлопсихології, логіки, етики за своїм рівнем не були доступні ні слухачам, ні педагогам. Щербину критикували за ідеалізм та «попівщину», зривали лекції, перестали видавати зарплату [27, с. 45]. В Києві професор згорів за два роки: психіка не витримала цькування. *«Вкрай важкі життєві умови, цькування з боку можновладців підірвали здоров'я Щ., змушеного останні два роки життя провести у психіатричній лікарні»*, – зазначав М. Ткачук [28, с. 227]. Олександр Мусійович, син священника, все життя був християнином і не приховував своїх переконань. По суті, він не пережив у Києві голоду 1932-1933 рр. і помер на Різдво 7 січня 1934 р.

На жаль, останні роки життя О.М. Щербини і досі належним чином об'єктивно не досліджені, а багато про доводиться здогадуватися за натяками.

Ще одна проблема, яка привернула мою увагу як дослідника-текстолога, архівіста та публікатора під час опрацювання текстів вченого: погляди О.М. Щербини у сучасних наукових розвідках останніх 10-15 років часто співвідносять то з інтеграцією дітей з порушеннями зору у навчальне середовище, то з інклюзивним навчанням. Незважаючи на те, що поняття стосуються одного явища – спільного навчання зрячих та незрячих, сенс у них різний і належать вони історично до різних етапів розвитку тифлопедагогіки і спеціальної педагогіки. Як пише А. Колупаєва, *«інтеграція визначається як зусилля, спрямовані на введення дітей у регулярний освітній простір. Інклюзія – це політика та процес, який дає змогу всім дітям брати участь у всіх програмах»* [29, с. 11]. Натомість О.М. Щербина писав про «совместное образование», «совместное обучение», про навчання сліпих «у звичайних школах для зрячих», про те, що «робітники серед сліпих мають готуватися до діяльності спільно з робітниками серед видющих» [4], ніде не вживаючи понять ані «інтеграції», ані «інклюзії» – на початку ХХ ст. їх та нюансів їх розрізнення ще просто не існувало. Як дослідник-текстолог наголошу на важливості читання і перепрочитання, наукового й семантичного аналізу текстів наукової спадщини О.М. Щербини з усіма притаманними видатному логіку й філософу визначеннями й особливостями їх вживання в контексті документів та доби. Лише суворе дотримання принципу історизму дозволить уникнути понятійної плутанини, яку ми спостерігаємо у сучасних джерелах, і почути самого О. М. Щербину, а не сучасних інтерпретаторів, термінологія яких надто швидко змінюється.

Ще однією цікавою, але майже не вивченою проблемою, наскільки можна зробити висновок з наявної джерельної бази, є відсутність і досі належної історичної оцінки поглядів О.М. Щербини на спільне навчання. Як зазначає Л.Г. Медведок, О.М. Щербина у 1925 р. розробив, у 1927 р. опублікував анкету, у якій спільному навчанню були присвячені питання 10–12: *«10. Наскільки бажано виховання сліпих разом зі зрячими? 11. Як, на Вашу думку, ті, хто самі втратили зір, ставляться до сумісного виховання сліпих зі зрячими? 12. Яке головне утруднення при вихованні сліпих у школах для зрячих?»* [24]. Було отримано 1660 відповідей, однак обробити ці дані Щербина не встиг. Показово, що й З.Й. Марголін (1908–1944 рр.), земляк О.М. Щербини з Чернігівщини, тифлопедагог, кандидат педагогічних наук, який сам втратив зір у 22 роки, підкреслює у власній монографії з історії освіти сліпих, що популярний у 1920-х – на поч. 1930-х рр. досвід спільного навчання незрячих зі зрячими в СРСР не був належно оцінений і усвідомлений: *«Совместное обучение в школах 1-й и 2-й ступени и в дошкольных учреждениях не получило широкого распространения. И даже итог той работы, которую проделали некоторые школы, не был подведен. Первые шаги, сделанные в этом направлении, имели разве лишь то значение, что популяризировали среди педагогов и учащихся массовой школы вопросы обучения слепых и школу слепых в целом»* [30, с. 96–97].

Таким чином, з вивчення джерел стає зрозумілим, як мало вивчений попередній досвід спільного навчання незрячих та зрячих дітей в цілому і цей напрям діяльності О.М. Щербини зокрема. Ретельно вивчати цю тему було неможливо як за його життя у 1920-х – 1930-х рр., так і, фактично, досі. Досвід окремих вчителів загальних та спеціальних шкіл на місцях, які намагалися здійснити спільне навчання сліпих зі зрячими, залишається мало вивченим.

Оцінка поглядів О.М. Щербини в тифлопедагогіці також потребує глибших архівних досліджень та сучасного аналізу. Відомо, що саме на досвід та думку О.М. Щербини спирався Л.С. Виготський у статті «К психологии и педагогике детской дефективности» [31], у свою чергу, погляди Виготського широко пропагував Щербина [4].

Натомість, такі тифлопедагоги, як З.Й. Марголін та Н. Б. Коваленко (1916-1995 рр.), вже невдовзі по смерті О.М. Щербини, писали про те, що досвід спільного навчання незрячих зі зрячими був надто незначним [30, с. 97], а Щербина переоцінював важливість і доступність спільного навчання для незрячих [32, с. 21]. Показово, що той же Марголін у

розділі про спільне навчання незрячих зі зрячими пише про власний досвід відмови у вступі до Московського педагогічного інституту., яку вдалося подолати лише тиском через Наркомпрос [30, с. 98]. Зрозуміло, що відмова незрячому О.М. Щербині у навчанні спільно зі зрячими у Ніжинському вчительському інституті 1898 р. [3] за суттю тотожна відмові незрячому З.Й. Марголіну у праві на навчання у Московському педагогічному інституті, але вже з боку радянської системи освіти 1930-х рр. Цей спротив системи й досі зустрічає багатьох незрячих на порозі шкіл та ВНЗ, і абсолютна кількість студентів, які набули досвіду спільного навчання зі зрячими і досі є порівняно невеликою, а досвід – не узагальненим в цілому.

Н.Б. Коваленко у «Лекциях по истории тифлопедагогике» (1957 р.) також писала, що Щербина перебільшував значення спільного зі зрячими навчання незрячих: *«А. М. Щербина широко пропагандировал совместное обучение слепых со зрячими. Он обращал внимание на то, что такое совместное обучение способствует изживанию весьма вредного качества слепых – стремление изолироваться по признаку слепоты. У него наблюдается переоценка значимости роли совместного обучения слепых со зрячими и, в связи с этим, недооценка роли школы слепых»* [32, с. 21].

Історик зарубіжної та радянської тифлопедагогіки В.О. Феоктистова підкреслювала (1980 р.), що у 1920-х рр. у полеміці з представниками старої школи виховання сліпих було допущено чимало помилок і крайнощів, у тому числі в організації спільного навчання незрячих та зрячих. Спершу її оцінка спільного навчання сліпих дітей у закладах для зрячих за Розпорядженням Наркомпросу від 4 грудня 1929 р. виглядає позитивною. Коваленко зауважує, що досвід спільного навчання був історично виправданим і зіграв свою роль в охопленні всеобучем сліпих шкільного віку: *«Впервые в истории обучения слепых в России в эти годы было осуществлено в ряде городов (Москва, Ленинград, Харьков) опытное обучение незрячих по программе общеобразовательной школы II ступени»* [34, с. 27–28]. Однак далі вона визнає цей підхід одностороннім: *«Одностороннее понимание роли социального фактора в коррекции и компенсации первичных и вторичных отклонений в развитии слепых привело к тому, что единственно правильный путь подготовки слепого к жизни заключается, по мнению ведущих тифлопедагогов в создании условия обучения и воспитания со зрячими»* [34, с. 34].

Натомість Л.Г. Медведок єдина серед згаданих тифлологів та тифлопедагогів у статті «Науково-педагогічні ідеї О. М. Щербини щодо впровадження інтегрованого навчання дітей з порушеннями зору» (2010 р.), позитивно оцінює погляди О.М. Щербини і спільне навчання сліпих зі зрячими як можливість, з огляду на впровадження «нових» в Україні на початку ХХІ ст. ідей інтегрованого навчання: *«Олександр Мусійович Щербина був переконаним захисником і піонером ідеї спільного навчання та виховання сліпих зі зрячими. /.../ Можливість отримання освіти сліпими разом зі зрячими, як початкової так і вищої, майже завжди зустрічалась скептично. Хоча такий підхід до навчання дітей з порушеннями зору значно міг би підвищити їх рівень адаптації та інтеграції в суспільстві. Спільне навчання сліпих зі зрячими в подальшому могло б усунути психологічні травми, надати сліпим більше шансів знайти своє місце в суспільстві, реалізуватися»* [25].

Практичну перевірку власного досвіду й поглядів О.М. Щербина здійснив успішно здійснив, підтримавши, всупереч усім обставинам та спротиву багатьох педагогів, Розалію Золотницьку, яка втратила зір на 11-му р. життя. Це був важливий і вагомий за результатом психолого-педагогічний експеримент. який втілював можливість у життя. Хоча директори шкіл у Києві та Харкові відмовляли їй у навчанні, власним авторитетом проф. О.М. Щербина влаштував Розу вільнослухачкою з 4-го класу у прилуцьку трудову школу № 6. Школу-семилітку за допомоги однокласників Роза закінчила з почесною грамотою. Далі вона успішно закінчила курси робітфаку Ленінградського державного університету та аспірантуру, отримала ступінь кандидата географічних наук. Ставши картографом, працювала науковцем НДІ географії при Ленінградському держуніверситеті.

Отже, спільне навчання незрячих зі зрячими – не «конвеєр», а це завжди унікальна, втілена в міжособистісній співпраці вчителя та учня можливість, часто як спротив системі, яких вимагає значної підтримки оточення. Успіх такої спроби залежить від дуже багатьох факторів. Як і століття тому, наукова спадщина О.М. Щербини та його погляди на спільне навчання незрячих та зрячих все ще потребують глибокого опрацювання із широким залученням архівних джерел з історії тифлопедагогіки, педагогіки, спеціальної освіти у світі та в Україні.

Список використаних джерел:

1. Ярошенко В. (sic!) Слепые Запада и Востока. *Жизнь слепых*. 1927. № 11 (39). (Шрифт Брайля).
2. Miles M. Blind and sighted pioneer teachers in 19th century China and India (revised edition), 2011. URL: <https://www.independentliving.org/docs7/miles201104.html>
3. О совместном образовании слепых со зрячими. *Журнал Министерства народного просвещения: новая серия*. 1917. Ч. 1–17.
4. Проф. А. Щербина. Про соціально-правничу охорону неповнолітніх. *Більшовик Полтавщини*. 1925. № 48. 28 лютого.
5. Сліпці та виховання. (На лекції проф. О. М. Щербини). *Вісти ВУЦВК*. 1925. № 199. 2 вересня.
6. Щербина А.М. К подготовке учителей для работы со слепыми. *Жизнь слепых*. 1925. № 12.
7. Доклад профессора А.М. Щербини о воспитании слепых. *Жизнь слепых*. 1926. № 2.
8. Щербина А.М. К чему следует стремиться при воспитании слепых. *Пути воспитания физически-дефективного ребенка*. Москва, 1926.
9. До чого слід прагнути при вихованні сліпих. *Шлях освіти*. 1927. № 8–9.
10. Мешает ли слепота учиться в обычной школе? *В ногу со зрячими*. 1931. № 2–3.
11. Andrews C.F. The Eyes of Blind. *The Modern Review (Calcutta)*. 1919. Aprile.
12. Гудонис В.П. Основы иперспективы социальной адаптации лиц с нарушениями зрения. Москва : Московский психолого-социальный институт ; Воронеж : НПО «Модэк», 1998. 288 с.
13. Колупаева А. А. Інклюзивна освіта: реалії та перспективи. Київ : Саммит-книга, 2009. 272 с.
14. Шведова Н.П., Денискина В.З. Тифлопедагогика. Москва : МПГУ, 2020. Ч. 1. Тифлопедагоги и общественные деятели XVIII–XIX вв. – основоположники обучения слепых. 80 с.
15. Dussouchet. J. Les méthodes pédagogiques employées pour l'enseignement des jeunes aveugles à l'Institution nationale des jeunes aveugles. *Revue pédagogique* Octobre 1898 / Дюсушэ. Методы преподавания в Национальном институте для слепых в Париже. *Вестник воспитания*. 1899. № 2. Збірка Педагогічного музею України.
16. Адлер А. Краткий очерк о способах распространения образования между слепыми. *Второй съезд русских деятелей по техническому и профессиональному образованию*. 1894–1895. Секция XII. Москва : Университетская типография, 1898.
17. Золотницкая Р.Л. Он был на передовой линии науки: в память о А.М. Щербине. *Психологический журнал*. 2000. Т. 21. № 6.
18. Бурчак О. І словом і ділом (до 125-річчя від дня народження вченого і громадського діяча О.М. Щербини). Київ : УТОС, 1999. 25 с.
19. Кулик Л.Г. Внесок О.М. Щербини у становлення та розвиток вітчизняної тифлопедагогіки : дис... канд. пед. наук : 13.00.03 / Національний педагогічний ун-т ім. М.П. Драгоманова. Київ, 2006. 202 с.
20. Кулик Л.Г. Внесок О. М. Щербини у становлення та розвиток вітчизняної тифлопедагогіки : автореф. дис... канд. пед. наук : 13.00.03. Київ, 2006. 22 с.

21. Кулик Л.Г. Діяльність О.М. Щербини в історії тифлопедагогіки. Київ, 2005. 63 с.
22. Кулик Л.Г. Питання спільного навчання сліпих дітей зі зрячими у пед. спадщині проф. О.М. Щербини. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія № 5. Педагогічні науки: реалії та перспективи* : зб. наукових праць. Київ : НПУ імені М.П. Драгоманова, 2004. Вип. 1. С. 207–211.
23. Кулик Л.Г. Діяльність О.М. Щербини в Київському інституті народної освіти (зраз НПУ імені М.П. Драгоманова). *Соціально-психологічні проблеми тифлопедагогіки* : збірник наукових праць. Київ : НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2005. Вип. 4. С. 68–79.
24. Кулик Л.Г. Громадсько-просвітницька діяльність О.М. Щербини. *Наукові записки: Збірник наукових статей НПУ імені М.П. Драгоманова*. Київ : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2005. Випуск LIX (60). С. 82–89.
25. Медведок Л.Г. Науково-педагогічні ідеї О. М. Щербини щодо впровадження інтегрованого навчання дітей з порушеннями зору. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 19: Корекційна педагогіка та спеціальна психологія* : зб. наук. праць. Київ : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2010. Вип. 16. С. 137–140.
26. Клопота О.А. Особливості соціальної інтеграції осіб з вадами зору в різних історичних умовах. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*. 2009. № 4. С. 145–150.
27. Золотницька Р. Забутий українець. *Українська культура*. 2006. № 5–6. С. 44–45.
28. Ткачук М. Щербина О.М. *Філософська думка в Україні: Біобібліографічний словник*. Київ, 2002. С. 226–227.
29. Колупаєва А. А. Інклюзивна освіта як модель соціального устрою. *Особлива дитина: навчання і виховання*. 2014. Вип. 2. С. 7–18.
30. Марголин З.И. История обучения слепых. Москва : Учпедгиз, 1940. 136 с.
31. Выготский Л.С. К психологии и педагогике детской дефективности. *Вопросы воспитания слепых, глухонемых и умственно отсталых детей*. Москва : Изд-во СПОН НКП, 1924. С. 5–30.
32. Коваленко Н.Б. Лекции по истории тифлопедагогике. Ленинград, 1957. 103 с.
33. Феоктистова В.О. История советской педагогики, школы слепых и слабовидящих : учебное пособие. Ленинград, 1980. 55 с.

АНАЛІЗ ГОТОВНОСТІ МАЙБУТНІХ ПЕДАГОГІВ ДО РОБОТИ В УМОВАХ ІНКЛЮЗИВНОГО СЕРЕДОВИЩА

Радченко Ольга Яківна,
кандидат педагогічних наук, доцент,
доцент кафедри педагогіки та менеджменту освіти,
Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка
E-mail: yan.olga1208@gmail.com

Вихор Світлана Теодозіївна,
кандидат педагогічних наук, доцент,
доцент кафедри педагогіки та менеджменту освіти
Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка
E-mail: svvihor@gmail.com

Сучасний освітній процес характеризується виключенням будь-якої дискримінації, з однаковим ставленням до кожного індивіда, незалежно від його/її особливостей, а також